

BERICHTEN UIT HET VELD

Deze rubriek is de plaats om verslag te doen van congressen, studiedagen en andere evenementen die mogelijk interessant zijn voor kwalitatief onderzoekers. Redacteur is Harrie Jansen: hj.kwalon@gmail.com.

Weergave van een tweedaagse training over onderbelichte kwesties in kwalitatief onderzoek

Charlotte Benoot, Ineke Casier, Marlies Saelaert, Stéphanie Van Droogenbroeck & Johan Bilsen*

Tijdens een doctoraatsopleiding worden onderzoekers voornamelijk onderwezen in de verschillende methodieken, theorieën en technieken in kwalitatief onderzoek. Dit creëert de indruk dat kwalitatief onderzoek een instrumenteel en dus neutraal proces is. Wanneer onderzoekers het veld betreden, worden ze echter geconfronteerd met verschillende onverwachte uitdagingen en valkuilen. Deze kunnen van emotionele, ethische of praktische aard zijn. Door de *publish or perish*-cultuur komen deze zaken weinig of zelfs helemaal niet aan bod. Wie geeft de onderzoeker bijvoorbeeld meer informatie over hoe met de eigen emoties om te gaan bij sensitieve interviews? Wie onderricht de onderzoeker over hoe een grens gesteld kan worden tussen het ‘onderzoeker-zijn’ en het ‘zorgverlener-zijn’? Deze en andere vragen brachten vier PhD-onderzoekers (de auteurs van dit artikel) van de Vrije Universiteit Brussel ertoe een training te organiseren om deze onderbelichte kwesties te bespreken. De tweedaagse training werd bijgewoond door een dertigtal PhD-onderzoekers van verschillende universiteiten in Vlaanderen met verschillende disciplinaire achtergronden, maar allen direct betrokken bij kwalitatief onderzoek.

Het programma

Tijdens de twee dagen werden drie ‘onderbelichte’ thema’s besproken die eerst werden ingeleid door een keynotespreker. Vervolgens kwamen telkens vier PhD-

* Charlotte Benoot is seksuoloog en werkt als PhD-onderzoeker bij de onderzoeksgroep Mental Health and Wellbeing (MENT) van de Vrije Universiteit Brussel. E-mail: cbenoot@vub.ac.be. Ineke Casier is criminologe en werkt als PhD-onderzoeker bij de Onderzoeksgroep Crime & Society (CRIS) van de Vrije Universiteit Brussel. E-mail: ineke.casier@vub.ac.be. Marlies Saelaert is ethica en werkt als PhD-onderzoeker bij de onderzoeksgroep Mental Health and Wellbeing (MENT) van de Vrije Universiteit Brussel. E-mail: marlies.saelaert@vub.ac.be. Stéphanie Van Droogenbroeck is filosofe en werkt als PhD-onderzoeker bij het Centrum voor Logica en Wetenschapsfilosofie van de Vrije Universiteit Brussel. E-mail: svdrooge@vub.ac.be. Johan Bilsen is sociale gezondheidswetenschapper en hoofd van de onderzoeksgroep Mental Health and Wellbeing (MENT) van de Vrije Universiteit Brussel. E-mail: johan.bilsen@vub.ac.be.

onderzoekers aan het woord met een presentatie over hun persoonlijke ervaring met het thema. Na elke reeks presentaties volgde er dan een algemene groepsdiscussie, gemodereerd door de keynotespreker.

Het eerste thema handelde over emoties in kwalitatief onderzoek. De keynote werd verzorgd door dr. Virginia Dickson-Swift, een senior onderzoeker en docent aan de La Trobe Universiteit, Bendigo (Australië). Dickson-Swift publiceerde tal van empirische en theoretische artikelen over risico's bij kwalitatief onderzoek rond gevoelige onderwerpen.

Het tweede thema betrof de ethische aspecten in kwalitatief onderzoek. Dr. Guus Timmerman, een theoloog en zorger verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht, leidde dit thema in en begeleidde de studenten na hun presentaties in de vorm van suggesties en tips.

Het derde thema betrof dan weer de praktische aspecten in kwalitatief onderzoek, met de nadruk op etnografie. De keynote werd gegeven door dr. Rik Pinxten, cultureel antropoloog en emeritus professor aan de Universiteit van Gent (België).

De training werd voorgezeten en in goede banen geleid door prof. Johan Bilsen, voorzitter van de Mental Health and Wellbeing research group (MENT) van de Vrije Universiteit Brussel.

Hieronder formuleren we enkele reflecties op basis van deze training. We leggen de nadruk op de emotionele en ethische thema's, aangezien deze tijdens de training zelf tot de meeste discussies leidden. Ook formuleren we bij elk thema enkele aanbevelingen naar de academische wereld toe.

Hoewel de training opgedeeld was in een ethisch thema en een emotioneel thema, was de grens tussen beide onderwerpen in de praktijk vaak een kwestie van nuance. Ethische dilemma's hebben namelijk emotionele gevolgen en vice versa. Wij hadden, als organisatie, het verschil gemaakt dat het bij de emotionele problematiek vooral over de bescherming van de onderzoeker gaat en bij de ethische problematiek over de bescherming van de participanten.

'De emancipatie van de emotie in de academische setting'

De nadruk in de keynote van Dickson-Swift lag op het emotionele welzijn van de onderzoeker zelf, en niet die van de participanten tijdens een onderzoek. Kwalitatieve studies zijn immers een proces van exploratie en ontdekking waarbij ook de onderzoeker wordt 'geraakt'. Dickson-Swift is zelf als student geconfronteerd met vele emoties tijdens haar PhD-onderzoek. Er werd toen – in de jaren negentig – te weinig aandacht geschonken aan dit probleem. Nu wordt er echter steeds meer gepubliceerd over de persoonlijke reflecties van onderzoekers. Zowel Dickson-Swift als de PhD-onderzoekers, die nadien een presentatie gaven, illustreerden het fenomeen van emoties aan de hand van talrijke casussen. Wij bespreken hier de meest vernieuwende en inspirerende ideeën die uit deze presentatie en discussies naar voren kwamen.

Ten eerste was er de discussie of PhD-onderzoekers nu emotioneel extra kwetsbaar waren vergeleken met meer doorgewinterde kwalitatieve onderzoekers, en op welke manier ze dat dan zijn. Enkele specifieke omstandigheden van een PhD-

onderzoeker werden besproken, zoals zijn ondergeschikte positie ten opzichte van de promotor. De relatie tussen een supervisor en een PhD-onderzoeker is complex door dit autoriteitsverschil. Dit kan ertoe leiden dat onderzoekers het moeilijk hebben met het kenbaar maken van hun emoties aan de promotor.

Ten tweede werden er veel ervaringen gedeeld rond de emoties die ontstaan tijdens interacties met de participanten. Enkele PhD-onderzoekers spraken over de over-identificatie met de onderzoekspopulatie, waardoor ze dezelfde symptomatische klachten ervoeren als de mensen die ze interviewden. Ook werd de vraag gesteld in welke mate men de eigen emoties mag tonen tijdens interviews en of dit de kwaliteit van het interview niet kan ondermijnen. Andere getuigenissen handelden dan weer over de groeiende emotionele band die men kan krijgen met participanten tijdens veldonderzoek en/of longitudinale interviews en hoe deze band te begrenzen of af te sluiten wanneer het onderzoek ten einde loopt.

Het delen van deze verhalen zorgde voor veel onderlinge herkenning bij de groep PhD-onderzoekers en er ontstond een boeiende uitwisseling van ideeën en ervaringen waar anders over wordt gezweven. 'Iedereen weet het, maar niemand praat erover', was een vaak gehoorde uitdrukking tijdens de tweedaagse training. De verhalen van de andere onderzoekers werden gezien als spiegels waarbij ze konden reflecteren over hun eigen emoties.

In de algemene discussie die volgde op de presentaties werden verschillende aanbevelingen besproken en geformuleerd. Die zijn gericht aan verschillende academische instanties.

Ten eerste, op het niveau van de PhD-onderzoeker, werd gepleit voor het 'werken met emoties', in plaats van emoties te onderdrukken. Men dient het positivistische beeld waarbij emoties een bedreiging vormen voor de kwaliteit van onderzoeksresultaten los te laten. Meer bepaald kunnen emoties op drie manieren worden gebruikt in onderzoek:

- 1 Eerst en vooral dienen emoties te worden herkend en onderkend. Onderzoekers moeten hun eigen emoties leren gewaarworden en moeten hierover kunnen reflecteren. Dit kan door een reflectief dagboek bij te houden, wat kan leiden tot betere zelfzorg. In tweede instantie kan de onderzoeker er ook voor kiezen om de emotionele ervaringen te delen met andere onderzoekers door bijvoorbeeld een reflectieve paper te schrijven in een wetenschappelijk tijdschrift. Zo zagen we bijvoorbeeld onderzoekers die een auto-etnografie schreven over hun ervaringen.
- 2 Ten tweede kunnen emoties instrumenten zijn om meer en betere informatie te vergaren. Door met de participant op een meer empathische/emotionele manier om te gaan kan een interview op een andere manier verlopen, waarbij er meer en betere informatie verkregen wordt.
- 3 Ten derde kunnen de emoties van de participant dienen als belangrijke data voor de analyse van de interviews.

Niet alleen voor het niveau van de onderzoeker, maar ook voor het niveau van het beleid van de universiteit zelf werd een aantal aanbevelingen geformuleerd. De universiteit heeft een *duty of care* ten aanzien van de werknemers. Daarom dient een meer formeel ondersteuningssysteem te worden uitgebouwd, waarbij de emo-

tionele uitdagingen bij sensitief onderzoek een officieel kader dienen te krijgen. Er werden structurele systemen voorgesteld (reeds in gebruik bij enkele Australische universiteiten) die de dialoog tussen onderzoeker en promotor op een veilige manier kunnen doen verlopen. Zo kan er bijvoorbeeld een formeel debriefingsysteem worden ingebouwd voor de gesprekken tussen de promotor en de PhD-onderzoeker.

Ten slotte moeten ook ethische comités worden betrokken bij deze zorg. Deze comités hebben vandaag een te enge benadering van ‘risico-assessment’ bij kwalitatief onderzoek; twee aanbevelingen werden hierbij geformuleerd. Ten eerste moeten ethische comités het begrip ‘zorg voor de participanten’ ruimer interpreteren. Immers, de onderzoeker is ook een participant, ook hij of zij moet worden beschermd in het onderzoek. Verder dient er niet alleen een fysiek risico-assessment voor de onderzoeker te worden voorgesteld, ook een psychologisch/emotioneel risico-assessment is cruciaal.

‘Ethische standaardisering creëert ethische problemen’

Dr. Guus Timmerman introduceerde in zijn keynote het onderwerp dat de context van de presentaties en discussies van de PhD-onderzoekers omvatte, namelijk de vraag naar de toepasbaarheid van de bestaande ethische codes op kwalitatief onderzoek. De eis om vooraf een gestandaardiseerd ethisch protocol voor het onderzoek vast te leggen zorgt voor enkele beperkingen en problemen bij kwalitatief onderzoek, aangezien de vraagstelling en de onderzoeksopzet in kwalitatief onderzoek van nature onderhevig zijn aan veranderingen tijdens het onderzoeksproces zelf. Bovendien zijn de richtlijnen in de huidige codes eenvoudig en algemeen, waarbij iedereen een duidelijke rol heeft. Maar in de praktijk gaat het om holistische onderzoekers en participanten, waarbij de leefwereld mee in acht dient te worden genomen. Hierdoor worden de relaties complexer dan in de (huidige) ethische procedures wordt voorondersteld; en daardoor creëren deze nieuwe ethische vraagstukken, die ook aangehaald werden door PhD-onderzoekers.

Voorbeelden van enkele besproken ethische vraagstukken waren:

- ‘Wat als onze ethische principes niet congruent zijn met de ethische principes van de populatie die onderzocht wordt?’ Deze vraag ontstond uit een veldonderzoek in China, waar duidelijk werd dat men weinig interesse toonde in waarden als privacy en anonimiteit, maar waar ‘waardigheid’ des te belangrijk was.
- ‘Waar liggen de grenzen van anonimiteit? Wanneer heeft een onderzoeker de plicht tot spreken?’ Dit was onder andere de vraag bij een onderzoekster die slachtoffers van seksueel grensoverschrijdend gedrag interviewde. Er is immers geen duidelijke regel rond meldingsplicht bij kwalitatieve onderzoekers.
- ‘Wat als het interview de participant schaadt?’ Dit was een vraag van PhD-onderzoekers die aan participanten vragen stelden over traumatische ervaringen.

- gen – bijvoorbeeld aan vluchtelingen. Het vertellen van hun verhaal kan voor henzelf ongewenste consequenties hebben, doordat ze het trauma herleven.
- ‘De onderzoeker heeft ook zijn eigen persoonlijke ethische principes en codes. Wat moet hij doen als deze in conflict komen met zijn gedragscode als onderzoeker?’

De ethische discussie leidde tot meer vragen dan antwoorden. Toch werden er enkele concrete voorstellen gedaan die onderzoekers kunnen helpen bij deze ethische vraagstukken.

Het principe van ‘reflexiviteit’ werd bijvoorbeeld door verschillende PhD-onderzoekers naar voren gebracht. Dit betekent dat ethiek meer als een continu proces moet worden gezien, en niet als iets dat op voorhand al vastgelegd wordt. De dagelijkse praktijk creëert steeds opnieuw ethische dilemma’s, die op het moment zelf – door reflexief te zijn – opgelost moeten worden. Er werd echter tegelijk ook verwezen naar de valkuilen van deze reflexiviteit, namelijk dat deze te formeel en te procedureel kan zijn, en bovendien te weinig actiegericht.

Timmerman suggereerde daarom het principe van ‘phronesis’ te hanteren bij kwalitatief onderzoek. Het begrip kan worden vertaald als morele verstandigheid of praktische wijsheid, en heeft het voordeel dat het meer aanzet tot handelen, en daarboven gericht is op zowel de ander als op zichzelf. Dit principe van ‘intersubjectiviteit’, of de ‘co-constructie van ethiek’, werd ook door verschillende PhD-onderzoekers aangehaald in hun presentatie.

Hiernaast werden tevens enkele meer concrete tips gegeven.

Zo was er bijvoorbeeld het interessante idee dat de keuze van methodologie ook een ethisch handelen kan zijn. Enkele PhD-onderzoekers werkten met kwetsbare populaties waarbij de huidige dataverwervingstechnieken (interviews, focusgroepen) eventuele schade zouden kunnen veroorzaken, bijvoorbeeld bij het navertellen van trauma’s. Deze onderzoekers stelden ‘participantvriendelijke’ manieren van onderzoek voor, zoals *arts-based research*. Deze methode – waarbij alternatieve dataverwervingstechnieken worden gebruikt zoals fotografie – kan op die manier worden gezien als een hoger moreel perspectief binnen onderzoek.

Een tweede idee was dat we – net zoals we een dagboek bijhouden over onze emotionele uitdagingen – ook een ethisch dagboek kunnen bijhouden met morele bedenkingen.

Deze discussies waren een interessante aanzet, maar kunnen in de toekomst wellicht meer uitgediept worden. Zo zagen we vooral presentaties rond de ethische kwesties bij dataverzameling. Graag hadden we ook verder nagedacht over ethische vraagstukken bij data-analyse, en vooral bij publicatie, zeker in de context van de toenemende eis van transparantie in de presentatie van onderzoeksresultaten.

Conclusie: ‘Het is niet alleen mijn probleem’

Dit was de eerste editie van deze – naar ons weten – unieke PhD-training. De training is erg positief onthaald door de deelnemers, met als grootste troef het delen

van de verhalen ‘achter de onderzoeksresultaten’, die vaak heel herkenbaar en informatief zijn. Het mag ook duidelijk zijn dat de verhalen van PhD-onderzoekers een goede aanvulling zijn op de meer theoretische benadering van de ethische en emotionele vraagstukken. De resultaten van de training zijn dan ook een pleidooi om te leren uit unieke, concrete gevallen.

Op deze manier zagen jonge onderzoekers dat ‘het niet alleen mijn probleem is’ dat er emotionele en ethische strubbelingen optreden tijdens kwalitatief onderzoek.

Een andere troef was de ‘studentikoze sfeer’ van de training, in die zin dat het door PhD-onderzoekers en voor PhD-onderzoekers bedoeld was. Het feit dat er geen supervisors/promotoren aanwezig waren (met uitzondering van de keynotesprekers en moderator), zorgde voor een open sfeer waar open discussies met peers de norm waren.

Toch zijn de besproken uitdagingen niet alleen van belang voor PhD-onderzoekers, maar ook voor de rest van de academische wereld, en bijgevolg dienen ze dus niet intern gehouden te worden. We moeten verder durven gaan dan een anekdotisch uitwisselen van ervaringen. We dienen dan ook, willen we resultaat halen, de promotoren, universiteiten en ethische comités te betrekken bij dit onderwerp. Daarom zijn we met het organiserend team van deze training van plan om de aanbevelingen verder uit te werken, om ze vervolgens te verspreiden onder de verschillende betrokken partijen in het kwalitatief onderzoeksproces.